

УДК: 81'373:811.161.2:162.1

Микола Лесюк

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ПОЛЬСЬКОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКИХ ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

У статті йдеться про величезний внесок видатного українського письменника Івана Франка у розвиток української літературної мови.

Ключові слова: українська літературна мова, мова Франка, росіїзми, полонізми, інішомовний вплив, формування мови.

Mykoła Łesiuk. Polsko językowe elementy w ukraińskich utworach Iwana Franki. W artykule mówi się o ogromnym wkładzie wybitnego pisarza ukraińskiego Iwana Franki w rozwój literackiego języka ukraińskiego.

Słowa kluczowe: literacki język ukraiński, język Franki, słowa rosyjskie, polskie, wpływ obcojęzyczny, kształcenie języka ukraińskiego.

Mykola Lesiuk. Polish Language Elements in Ivan Franko's Ukrainian Works. The article deals with an enormous contribution of the outstanding Ukrainian writer Ivan Franko towards the development of the Ukrainian literary language.

Key words: Ukrainian literary language, Franko's language, words of Russian origin, words of Polish origin, foreign language influence, ukrainian language formation.

Дуже правильно є думка, що неможливо було б собі уявити становлення української літературної мови в Галичині і в Україні загалом без Івана Франка. Шкода, що він не прийшов на світ і в українську літературу раніше, хоча б десь у середині XIX ст., тоді в Галичині було б удалося уникнути багатьох непотрібних дискусій, хитань, тоді українська мова була б відчула могутню підтримку, опору в особі такого велета українського духу, українського слова, яким був Іван Франко. Як відомо, упродовж другої пол. XIX ст. на Великій Україні українська мова була заборонена, тому Галичина була б зіграла вирішальну роль у формуванні загальнонаціональної української літературної мови. Але такою була доля нашої мови, так розпорядилася історія, що до Франка в Галичині не було єдності в думках про шляхи розвитку й нормування української літературної мови. У середині та в другій половині XIX ст. тут диктували свої умови москвофіли, які, нібито намагаючись звільнитися від впливу польської мови, усіляко пропагували й поширювали російську. Хто знав російську мову краще, то писав майже по-російськи, а хто знав гірше, писав своєрідним суржиком, тобто язичієм.

Як відомо, погляди москвофілів ґрунтувалися на реакційній панславістській ідеї «про злиття всіх слов'янських рід в одному російському морі». «Твердоруси», як влучно назвав запеклих москвофілів Франко, услід за російськими шовіністами погоділими-валуєвими стверджували, що «нема ... ніякої української мови, а є тільки місцеві діалекти, такі як бойківський, лемківський та інші, а всі вони не жодні язики, а тільки частини одного руського, всеруського язика, що репрезентується перед світом як російська урядова та літературна мова» [9, с. 207–208]. Самі ж галицькі русини, за

твердженням заподадливих «твердорусів», — це не українська нація, а частина «російського племені», що населяє територію від Карпат до Камчатки [1, с. 320].

Той факт, що в мові галицьких письменників процвітало язичіє, що їх поетичні та прозові твори були перенасичені росізмами, стурбував навіть східноукраїнських учених і письменників. Відомо, яку різко негативну оцінку мови творів галицьких поетів дав Борис Грінченко у своїй критичній статті «Галицькі вірші», надрукованій у часописі «Правда» 1891 року. Він відзначав, що «москалізми» в деякого з них попадаються «так часто, що часом не знаєш, за яку мову вважати ту, що вони нею пишуть» [Цит. за працею: 7, с. 173]. А ось що пише про мову галицьких письменників у листі до Володимира Гнатюка від 7 грудня 1900 року професор-мовознавець Євген Тимченко: «Що до мене, то ...галицьку літературну мову уважаю за кращу від тієї, що тепер нею пишуть у нас, і якби тільки у вас минула пошесть московізмів, що запанувала останні 2–3 роки, то все було б гаразд» [5, с. 299]. Професор Тимченко ще не раз у своїх листах до Володимира Гнатюка з болем і тривогою констатував велике засилля московізмів у мові західноукраїнських письменників (уживав він і інші терміни — «москалізми», «кацапізми», «какословіє», «чужий московський мотлох» тощо) [4, с. 34].

Франко на початках своєї літературної творчості також не цілком був зорієнтований, якою мовою писати, тому в його твори теж потрапляло немало росізмів, старослов'янізмів, полонізмів тощо. Уже тоді були відчутними й інтерференційні тенденції та процеси, які не змогли не торкнутися навіть такого велета, майстра українського художнього слова, яким був Франко. Особливо багато старослов'янізмів та росізмів було у його першій повісті «Петрії і Довбушчуки». Правда, як стверджують дослідники його творчості, багато з цих слів вносили в його текст редактори, зокрема редакція часопису «Друг». Наведемо деякі лексеми, які можна трактувати як росізми чи старослов'янізми: *безсознательно, борба, бішенство, близ, впрочім, всегда, віројатно, внутрєнній, возможно, властитель, воображенє, воспиталище, вопрос, вокруг, движеніє, желати, женищина, занимательный, звиданнє 'побачення', іміння 'майно', ісключно, ковер, колебав, лично, любезний, небосклон, неодолима, неприятный, необозримый, неопреодолимый, неслиханий, оп'ять, оружжя, одличати, опасность* та багато інших.

Франко ще в школі почав вивчати польську, церковнослов'янську, німецьку, латинську, грецьку мови, але не міг вивчити української літературної мови з тієї простої причини, що її просто як такої на той час не було — в офіційній сфері, крім польської та німецької, функціонувало оте так зване язичіє. Тому й не дивно, що в школі він чув саме таку макаронічну мову, не дивно, що на початку своєї творчої діяльності мова була в нього далеко не досконала.

Але Франко досить швидко зрозумів, що така мова не може бути мовою літератури, у ній багато чужих і штучних слів. Він був дуже вимогливий до себе й до інших письменників у виборі засобів висловлювання, тонко відчував мову, знав твори східноукраїнських письменників, тому не припиняв прискіпливої праці над словом, не переставав шліфувати, відточувати свою мову. Перевидаючи деякі свої ранні твори, він виправляв мову, поліпшував її і сам про це згадував так: «Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову,

вироблення котрої до ступня літературної за останніх 20 літ усе ж таки посунулося вперед, може й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давніших віршах мова не все чиста, це ще тим легше зрозуміти, бо я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто ж у Галичині не переходив їх у тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої, чистої народної мови, котре змалку ще було в мене сильно розвинуте. На мені в мініатюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язикові прибили й закаламутили чистоту народної мови» [Цитуємо за працею Василя Лева, який взяв цитату з лейпцизького видання збірки «З вершин і низин», оскільки цитата в 50-томному виданні (т. 1, с. 20) суттєво змінена. Див.: 2, с. 128].

У передмові до другого видання «Лиса Микити» Франко висловив подібну думку: «Я дбав про те, щоб мова моєї переробки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної української мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвитку» [10, с. 67].

Як згадує Василь Сімович, який редагував багато творів Франка, письменник «напирав, щоб у виданнях його творів дотримуватися того правопису, якого вживає він сам... А то ще, порівнюючи тексти давніх і нових редакцій, я замічував, що Франко заміняє архаїзми, москалізми й провінціалізми на літературні вислови (*опять — ізнов, вперед — колись, проч — геть, відтак — пізній*)... Подекуди я зустрічав подвійні форми слів (*остатній і останній, звони і дзвони, глибокий і глибокий, огонь, уха й вогонь, вуха, горячий і гарячий, пчїлка і бджїлка...*)» [6, с. 33; 35].

І. Франко не раз підкреслював необхідність вироблення єдиної української літературної мови, при цьому він розумів, що пріоритет треба віддати східно-українському варіантові, тобто мові Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка та інших видатних українських письменників «хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку однастайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові... І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників» [9, с. 206]. Тому він і орієнтувався на мову письменників з Великої України, хоч там тривалий час українська мова була під забороною, не була впорядкована і кожен письменник використовував її на свій розсуд.

Як відомо, Франко володів майже всіма європейськими мовами, в усякому разі перекладав із багатьох мов понад шістдесятюх авторів, Перекладаючи європейських письменників, Франко впровадив у нашу мову тисячі слів із різних галузей знань. Використання ним іншомовної лексики треба вважати позитивним фактом, бо саме завдяки цьому збагачувалася лексика української літературної мови. Тому Франка справедливо вважають одним із великих творців української літературної мови, а мову його творів — великим досягненням в історії української літературної мови [1, с. 517].

Як уже було відзначено, Франко уживав чимало російських та старослов'янських слів, хоча його, зрештою, як і всіх інших галичан, звинувачували

в надмірному використанні полонізмів. Згадаймо лише статтю Чайченка (Бориса Грінченка) «Галицькі вірші», надруковану в газеті «Правда» за 1891 рік, у якій Чайченко звинувачував галицьких письменників у надмірному використанні «полонізмів» (*фаля, огонь, коруна, тручати, стрільба, жовняр* та інші). Франко у відповіді на статтю писав, що «все те слова і форми, уживані галицько-руським народом; полонізмами можна назвати їх остільки хіба, оскільки і в польській мові є слова, витворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других слов'янських: викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що у інших слов'ян є подібні, се значило би добровільно обскубувати свою мову» [7, с. 172–173]. До речі, справжніх полонізмів у Франкових поетичних творах, на диво, набагато менше, ніж росіїзмів. Навіть досить побіжний перегляд словопокажчика до поетичних творів письменника [3] свідчить, що не менше як 1,5 відсотка від усіх слів, які він використав у своїх поетичних творах і перекладах, — це елементи язичія, тобто росіїзми та старослов'янізми. У конкретних цифрах — це приблизно 535 слів (усіх слів у поетичних творах І. Франка, за підрахунками укладачів, налічується 35 тисяч 320), які належать до різних частин мови. Що ж до полонізмів, то їх у цьому словопокажчику вдалося виявити десь лише приблизно п'ятдесят. Правда, тут маються на увазі лише ті полонізми, яких немає у сучасних українських словниках, і не беруться до уваги ті запозичення з польської мови, які вже освоєні українською мовою, які ввійшли в її основний лексичний фонд.

Отож, як було відзначено, у Франка можна зустріти слова, запозичені з різних мов, використовував він чимало польських слів та висловів. І хоч у поетичних (та й не тільки) його творах польських слів було набагато менше, ніж російсько-старослов'янських, та все ж вони були. Було б дивно, якби їх не було, адже в часи Франка Галичина піддавалася активній полонізації, оскільки в офіційній сфері уживалася якщо не німецька, то польська мова. У культурному середовищі галичан діяла тенденція до обмеженого вживання польських слів та виразів, до обмеження будь-якого польського впливу на літературну мову. Можливо, це почалося від Я. Головацького, а може, й від інших діячів половини ХІХ ст., які в основному й перейшли на московфільські позиції з тим, щоб нібито боротися з польським впливом. Можливо, тому Франко ретельніше очищав свою мову від полонізмів, ніж від росіїзмів.

Отож беремо до уваги лише слова, яких немає в сучасному українському словнику. Це слова, вибрані зі словопокажчика до поетичних творів письменника та з інших його творів. У нашій вибірці є понад 170 таких слів і деякі з них тут наведемо з перекладом: *барзо* 'дуже', *бачність* 'уважність, обережність', *бидло* (це без перекладу зрозуміло), *біскуп* 'єпископ', *блататний* 'голубий', *близь* 'поблизу', *бутелька* 'пляшка', *вашеці*, *вашмосці* 'ввічливе звертання', *ведля* 'відносно', *велій* 'великий', *виборовий* 'відбірний', *виділ* 'відділ', *вилудити* 'виманити', *вимівка* 'відмовка; докір', *віват* 'вігук — за здоров'я', *відзисканя* 'відшкодування', *візія* 'бачення', *висьціг* 'перегони', *вольносць* 'свобода', *Герод* 'ірод', *емерит* 'пенсіонер', *єгомосць* 'його величність', *завід* 'професія', *залеглий* (податок) 'заборгований', *запізане* 'покликання', *заховане* 'поведінка', *збродня* 'злочин', *зискати* 'виграти щось', *зліцитувати* 'спродати на торгах', *змартвихвстанський* 'воскреслий, воскресенський', *зрадця* 'зрадник', *зух* 'молодець', *зишиток* 'зошит', *іно* 'тільки', *касарня* 'казарма', *квестія* 'питання, проблема', *кишонка* 'квашанка', *кльоши*

‘абажур; скляна посудина’, консеквенція ‘послідовність’, контентний ‘задоволений’, криска ‘риска’, ліска (*laska*) ‘палиця’, літерат ‘літератор’, лучитися ‘об’єднуватися’, луда (оптична) ‘заслона, засліплення’, людовий ‘народний’, люфа ‘дуло’, лярва ‘гуляща жінка’, льокай ‘готельний працівник’, маиш ‘щогла, стовп’, милость ‘любов’, мордерця ‘убивця’, належитого (пізнання) ‘належного’, нам’єнтності ‘пристрасті’, насихмісць ‘негайно’, націхувати ‘охарактеризувати’, обалюючий ‘виправдувальний’ (< obalić — виправдати), обсада ‘колектив людей’, опінія ‘думка, реноме’, оферма ‘нехлюй’, парцеля ‘ділянка землі’, пацьорка ‘бусинка’, п’єкно ‘краса’, повірити ‘доручити, довірити’, поворот (по повороті пані...) ‘повернення’, поєдинчий ‘окремий’, пожиточний ‘корисний’, получити ‘об’єднати’, посідати ‘володіти чимось’, посідаючий (поважне фахове образование) ‘який володіє’, почт ‘світа, супровід’, пиібіль ‘прибуток’, рата ‘внесок’, регула ‘правило’, ржондця ‘керівник’, ріжноракий ‘різноманітний’, розривка ‘відпочинок, забава’, ручити ‘поручатися’, скрупулятний ‘скрупультний’, споткати ‘зустріти’, справоздатель ‘інформатор’, субтельний ‘точний’, сугестія ‘навіювання’, сугестувати ‘навіювати щось комусь, намовляти когось’, таний ‘дешевий’, титул ‘заголовок’, уталантований ‘талановитий’, фаля ‘хвиля’, ціха ‘риса’, цофнутися ‘податися назад, відступити’, шацунковий ‘поважний’, шкіц ‘ескіз, начерк’, штука ‘мистецтво’, ю ‘ї’ — знах. відм. займенника вона та ціла низка інших лексем.

Польський вплив відчувався подекуди і у Франковім синтаксисі. Так, відомо, що в польській мові віддієслівні транспозиційні іменники, утворені від зворотних дієслів, зберігають займенник (частку) *się*. Цю модель використовували й галицькі письменники, а серед них і Франко. Ось приклад із повісті «Петрії і Довбушуки»: *Самотні і широкі поля, котрі яось тиснули душу самотою і німим мовчаннем, понукували до розмови, до **познакомлення** ся хоть би з найнезнакомішим, скоро **його стрітилося***. До речі, і ця остання частина побудована у формі безособового речення — *скоро його стрітилося* — на польський кшталт. Дуже часто письменник уживав означення для додатка, вираженого неозначеним займенником *щось* форми родового відмінка замість форм знахідного: *Видко, щось **страшиного** мусило статися; — Мати Божа, а се що? — крикнула одна селянка, спіткнувшись о щось **м’якого, лежачого** під смерекою; Намацав щось **мокрого**; Має щось **свого, осібногo, чого** ніхто не має; Щось зовсім **нового** чоловік не може творити...* Аналогічно поряд з прикметниками в родовому відмінку вживалися кількісні чи неозначено-кількісні числівники: *Коли бувало зійдеться нас **кількох гарячих патріотів-ідеалістів**...* І навпаки, у мовленні галичан і досі можна спостерігати конструкції зі знахідним відмінком іменника-істоти (чи іншої частини мови в такому значенні), ідентичного з називним замість додатка, ідентичного з формою родового в ролі прямого додатка, що було характерне й Франкові: *Нещасте моє, десь мій медведюк **свої власнії діти** запропастив...* (замість *своїх власних дітей*); *Побачивши пана й чорну даму зомлілих.. обережно обійшов **їх обоє**, щільно замкнув і зариглював вікно...* (тепер ми сказали б — *їх обох*). Очевидно, теж польським впливом можна пояснити конструкції зі словом *задля* та родовим відмінком іменника, наприклад: *Але **задля слабого світла** не мож було ані слова на нім перечитати; **Задля недуги** свого керівника, дійшов майже до упадку...* У сучасному реченні треба було б написати *через слабке світло, через недугу* тощо. Можна зустріти у Франка безособові речення з дієприкметниковими формами на **-но** в ролі головного члена, що теж утворені за

польським зразком: *Принесено води, покроплено Андрійка, і він ожив*. У польській мові й тепер уживаються складні речення з підрядними означальними, які в українській були б розчленовані на два окремі: *По повороті пані Романович «Бесіда» повірила їй зорганізованню нової трупи і дирекцію театру, котре то становище та енергійна і многозаслужена жєницина кілька літ на загальне вдоволення займала*. Перша частина також оформлена за польським зразком і навіть польськими словами. Тепер це речення звучало б приблизно так: *Після повернення пані Романович «Бесіда» доручила їй організацію нової трупи і дирекції театру*. Нарешті, неможливо обійти питання про особливий порядок слів у реченні, коли присудок ставиться в кінці речення. Такі конструкції польська мова запозичила, без сумніву, від німецької, а потім стали використовувати її і галицькі письменники. Можна продемонструвати це прикладом, наведеним вище: *...котре то становище та енергійна і многозаслужена жєницина кілька літ на загальне вдоволення займала*. Тепер речення мало б такий вигляд: *...становище, яке займала кілька літ на загальне вдоволення та енергійна і вельми заслужена жінка*.

Якби прискіпливіше приглянутися до творів письменника, то можна б, очевидно, знайти ще й інші польські вирази і слова.

На завершення додаймо, що Франкові пошуки оптимальних форм у час, коли мова тільки формувалася, коли відчувала на собі багато різних чужих впливів, свідчать про його титанічну працю. В основному ж мова Франка була побудована на зразках української народнорозмовної мови, вона була зрозуміла для українців зі всіх куточків України, і нею написані десятки томів прекрасних художніх, публіцистичних, наукових творів, які ще довго дивуватимуть і захоплюватимуть читача своєю повнотою, ґрунтовністю, викінченістю, досконалістю і лексичною різноманітністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курс історії української літературної мови. — Т. I. — Київ, 1958.
2. Лев Василь. Участь І. Франка у творбі української літературної мови / Василь Лев // ЗНТШ. Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка у виданні НТШ і «Свободи». — Т. CLXVI (166). — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1957.
3. Лексика поетичних творів Івана Франка / Уклад. І. І. Ковалик, І. І. Ощипко, Л. М. Полюга. — Львів, 1990.
4. Лєсюк М. Російськомовне засилля в українській мові / Микола Лєсюк // Обрії. — № 2. — Івано-Франківськ, 1995.
5. Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. Праці філологічної секції. — Львів, 1992. — Т. 224.
6. Сімович В. З вершин і низин // Франкіана Василя Сімовича / упоряд. Марії Білоус та Зєновія Терлака. — Львів, 2005.
7. Франко І. Говоримо на вовка — скажімо і за вовка // Франко Іван. Твори : в 50 т. — Т. 28. — К., 1980. — С. 173.
8. Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко Іван. Твори : в 50 т. — Т. 37. — К., 1982.
9. Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко Іван. Твори : в 50 т. — Т. 37. — К., 1982.
10. Франко І. Хто такий «Лис Микита» і відки родом? (передмова до четвертого видання) // Франко Іван. Твори : в 50 т. — Т. 4. — К., 1976.